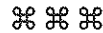

יצחק ספיר

האם הוצאה ארץ ישראל מן ההגדה של פסח?

ראשי-פרקים

- א. ארץ ישראל מופיעה בחלקים שאינם עיקר ההגדה
- ב. היתה גם היתה הארץ בהגדה
- ג. סיכום
- ד. נספח
- ה. ביבליוגרפיה

א. ארץ ישראל מופיעה בחלקים שאינם עיקר ההגדה

כותרת המאמר מניחה שארץ ישראל אינה בהגדה, ועניינה לברר האם נזכרה הארץ בהגדה והוציא, או אפשר שמעולם לא נזכרה הארץ בהגדה וממילא לא הוצאה ממנה. נבחן תחילה את נוסח ההגדה ונבדוק האמנם נכונה ההנחה.

ארץ ישראל מוזכרת כמה פעמים בנוסחי ההגדה שבידינו.

1. ההגדה נפתחת בהקדמה ארמית בת שלושה משפטים: "הא לחמא עניא... השתא הכא לשתא דאתיא (נ.א לשנה הבאה) בארעא דישראל". פתיחה זו אינה מופיעה בכל כתי"י הקדומים. היא אינה מגוף ההגדה שתיקנו חכמים. מקורה במנהגים עממיים מתקופת התלמוד, ואפשר אף שאחריה.¹
2. הפיוט 'דיינו' מסתיים בשורות:

אילו נתן לנו את התורה ולא הכניסנו לארץ ישראל דינו,

אילו הכניסנו לארץ ישראל ולא בנה לנו את בית הבחירה דינו.

ובנוסח האחר של הפיוט: "על אחת כמה וכמה טובה כפולה ומכופלת למקום עלינו... ונתן לנו את התורה והכניסנו לארץ ישראל...". פיוט זה אף הוא אינו מעיקר נוסח ההגדה. אצל רס"ג הוא מופיע בתוספות שאמירתן רשות, הוא אינו בנוסח ההגדה של הרמב"ם, ואין צריך לומר שאינו במקורות חז"ל.²

3. אחר משנת רבן גמליאל "כל שלא אמר שלושה דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו ואלו הן פסח מצה ומרור" (פסחים י, ה) יש המשך (שאינו בכל כתבי היד של המשנה!): "בכל דור ודור חייב אדם לראות (נ"א: להראות) את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים, שנאמר והגדת לבנך ביום ההוא לאמר בעבור זה עשה

1 גולדשמידט, תשי"כ עמ' 7-9.

2 שם עמ' 48-51. הפיוט מיוסד על פסק המשנה: מתחיל בגנות ומסיים בשבח. ראה לקמן ב, 4.

ה' לי בצאתי ממצרים (שמות יג, ח). לא את אבותינו בלבד גאל הקב"ה ממצרים אלא אף אותנו גאל עמהם שנאמר "ואותנו הוציא משם למען הביא אותנו לתת לנו את הארץ אשר נשבע לאבותינו" (דברים ו, כג-כד).³

פסוק זה אין הזכרתו בהגדה לעניין ארץ ישראל שבו, אלא להוכחת הקביעה שבכל דור ודור חייב אדם לראות עצמו כאילו הוא יצא ממצרים, קביעה העולה מהדיבור בגוף ראשון בכל הפסוק, אף שמדובר בדור שני ושלישי ליוצאי מצרים.

4. ההגדה מסתיימת בפיוט חסל סידור פסח, חרוזיו האחרונים מזכירים

את הארץ:

זך שוכן מעונה קומם קהל עדת מי מנה

קרב נהל נטעי כנה פדויים לציון ברנה.

פיוט זה חיברו ר' יוסף טוב עלם בן המאה הי"א. הפיוט מופיע בהגדות (לא בכולן) החל מהמאה הי"ד באשכנז, וכמובן אף הוא אינו מגוף ההגדה, וכמותו הקריאה המסיימת את ההגדה: לשנה הבאה בירושלים.⁴

ראינו, שארבעה מקומות בהם, ורק בהם נזכרת ארץ ישראל בהגדה, אינם מעיקר ההגדה, חלקם מאוחרים ואין אחד מהם המופיע בכל כתיבי היד.

ההגדה היא לקט של פסוקים ומדרשים ונוספו לה פיוטים. יסוד ההגדה קדום, אך במהלך הדורות חלו בה שינויים עקב תהליכים היסטוריים. סדר ההגדה שבידנו הוא פרי מפעל של דורות, ולא בלי מחלוקות.⁵ האם הארץ נעדרת מההגדה מיסודה, או היתה בהגדה והוצאה ממנה בתהליכי העריכה והסידור?

ב. היתה גם היתה הארץ בהגדה

1. תשובות הבנים

באמירת ההגדה מקוימת מצות התורה "והגדת לבנך ביום ההוא (שמי יב, ח). יסוד זה של חינוך הבנים בולט בהגדה. בארבע פרשיות נזכר ציווי סיפור יציאת מצרים לבנים (שמי יב, כו-כו; שם יג, ח; שם יד-טו; דבי ו, כ-כה). פרשיות אלו הן הבסיס לברייתא שעניינה ארבעה הבנים. הברייתא מופיעה בהגדה של פסח, במכילתא לפרשת בא (מהדורת הורביץ רבין, עמ' 73) ובירושלמי פסחים (פ"י, ח"ד). ישנם כמה וכמה הבדלים בין המקורות, וכבר דשו בהם רבים.⁶

3 המשנה אינה מסתפקת בפסוק הראשון, שכן המדבר בו הוא מי שיצא בפועל ממצרים, ואילו הפסוק שבדברים נאמר ע"י בניו ובני בניו שלא יצאו משם. מפסוק זה עולה שבני כל הדורות הבאים שלא היו במצרים ולא יצאו ממנה, חייבים לראות עצמם כאילו יצאו משם (וממילא כאילו היו שם).

4 גולדשמידט שם עמוד 97.

5 שם עמ' 3-4; הרב כשר, הגדה שלמה תשכ"א, עמ' 50-17.

6 גולדשמידט שם עמ' 22-29; הרב כשר שם עמ' 123-120.

מיוחדת היא בין התשובות תשובת הבן החכם בהגדה ובמכילתא: "אף אתה אמור לו כהלכות הפסח אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן" (במכילתא בשינויים קלים). תשובה זו אינה כתשובת הבנים האחרים. אלה, תשובתם כשאלתם פסוקים מן התורה. תשובת החכם אינה כזו, אלא הלכה בלשון חכמים, תשובה השונה בתוכנה לשונה וסגנונה מהתשובות האחרות. בירושלמי תשובת החכם היא פסוק: "בחזק יד הוציאנו ה'..." אך פסוק זה אינו התשובה לשאלה שבתורה. זו מקורה בדברים ו, כ, והתשובה משמות יג, ד.⁷ התשובה לחכם בהגדה ובמכילתא, היא תשובת הטיפש (=תם) בירושלמי, ואפשר שנתחלפו.⁸

התשובה לשאלה שבדברים ו אינה מופיעה כתשובה לאחד הבנים, אף לא באחד משלושה המקורות! תשובת החכם חריגה, ותמוה גם העדרה של תשובת הבן בדברים ו מכל המקורות.

בדברים פרק ו נאמר:

- כ. כי ישאלך בנך מחר לאמר מה העדת והחקים והמשפטים אשר צוה ה' אלקינו אתכם.
- כא. ואמרת לבנך עבדים היינו לפרעה במצרים ויוציאנו ה' ממצרים ביד חזקה.
- כב. ויתן ה' אותות ומפתים גדלים ורעים במצרים בפרעה ובכל ביתו לעינינו.
- כג. ואותנו הוציא משם למען הביא אתנו לתת לנו את הארץ אשר נשבע לאבותינו.
- כד. ויצונו ה' לעשות את כל החקים האלה ליראה את ה' אלקינו לטוב לנו כל הימים לחיתנו כהיום הזה.
- כה. וצדקה תהיה לנו כי נשמר לעשות את כל המצוה הזאת לפני ה' אלקינו כאשר צונו.
- בפסוק כג קובעת התורה שתכלית יציאת מצרים היא הבאת עם ישראל לארץ ישראל! פסוקים אלה ראוי, וצפוי היה שיופיעו כתשובה לבן החכם. השמטתם מן ההגדה, והכנסת משפט מדברי חכמים ובלשונם במקומם אומרת דרשני!⁹
- דומה שעורך ההגדה שהשמיט את הפסוקים קבע במקומם משפט בלשון חכמים, שזרותו לנוסח השאלות והתשובות ללמד יצאה שאין הוא ממקור גוף הנוסח.

7 אחד הקשיים שעמדו עליו חכמים הוא אי ההתאמה בין השאלות לתשובות ובתוכן התשובה לחכם בירושלמי.

8 גולדשמידט שם עמ' 28.

9 גולדשמידט שם עמ' 15 משער שהפסוקים היו בהגדה והושמטו ממנה אחר החורבן.

2. מתחיל בגנות ומסיים בשבח

שנינו: "מזגו לו כוס שני וכאן הבן שואל... ולפי דעתו של בן אביו מלמדו. מתחיל בגנות ומסיים בשבח, ודורש מארמי עובד אבי עד שגומר כל הפרשה" (פסחים י, ד).¹⁰ מפשט המשנה עולה שפרשת 'ארמי אבד אבי' ודרשתה היא הדגם להתחלה בגנות וסיום בשבח. כך הבין הרמב"ם שפסק: "וצריך להתחיל בגנות ולסיים בשבח... והוא שידרוש מארמי אבד אבי עד שיגמור כל הפרשה" (חל' חמץ ומצה ז, ד).

שלא כהוראת המשנה "ודורש מארמי אבד אבי עד שגומר כל הפרשה", מובא בכל נוסחי ההגדה שלפנינו מדרש מפורט לארבעה הפסוקים ראשונים שבפרשה. הפסוק החמישי "ויבאנו אל המקום הזה ויתן לנו את הארץ הזאת ארץ זבת חלב ודבש", הוא ומדרשו אינם בהגדה.¹¹

הרב ד"צ הופמן שיער שבזמן הבית היו בהגדה גם הפסוק החמישי ומדרשו, אך משחרב הבית הושמטו מן ההגדה שכן לא היו אקטואליים.¹² שתי ראיות מביא הופמן לדבריו, ושתיהן יסודן במשנה ובמחלוקת רב ושמואל בה - "מאי בגנות? רב אמר: מתחילה עובדי עבודה זרה היו אבותינו, ושמואל אמר: עבדים היינו" (פסחים קטז, א).

- I. במה נחלקו רב ושמואל, והרי נאמרה הגנות במשנה: "ארמי אבד אבי"? הרד"צ משיב: ראוי שתהא התאמה בין הגנות לשבח. השבח של "ארמי אבד אבי" הוא "ויבאנו אל המקום הזה ויתן לנו את הארץ הזאת..." וכך אמנם היו אומרים (את הגנות ואת השבח) עד שחרב הבית. משחרב הבית (ובבבל, אפשר שאף לפני חורבנו) הושמט השבח - שבח ביאת הארץ ונתינתה לנו - ונצרכו לשבח אחר תמורתו. ולזה השבח החדש נקקה גנות אחרת, בעניינה נחלקו רב ושמואל. היינו, כל זמן שהיו ישראל בארצם והמקדש על מכונו היו השבח והגנות האמורים בפרשת ארמי אבד נוהגים כפסק המשנה. שאלת הגמרא ומחלוקת רב ושמואל מקורם בביטול השבח והגנות שבפרשת ארמי אבד אבי.
- II. בסיפא של המשנה נאמר "ודורש מארמי אבד אבי עד שגומר כל הפרשה". ב"כל הפרשה" כלול בוודאי גם הפסוק החמישי: ויבאנו אל המקום הזה...

10 נראה כי הוי"ו של "ודורש" אינה וי"ו החיבור אלא וי"ו מפרשת. ראה י"נ אפשטיין מבוא לנוסח המשנה עמ' 1096 ואילך.

11 בהמשך נדון האם במילים "עד שגומר כל הפרשה" כיוונה המשנה עד פסוק זה או עד סוף הפרשייה כולה, כולל שני פסוקים אחריו (הנטשקה, תשמ"ח, עמ' 33). אך ראה חלבני, תשמ"ב, עמ' תקפא-ב ודחיית דבריו (הנטשקה, שם, עמ' 37-35).

12 הדברים נדפסו כמה פעמים, לאחרונה בנוסח חדש בעברית ב"המעין", ניסן תשל"ד, עמ' 3-2. ראה י" תבורי, תשל"ח, מקורות קודמים בהם מופיעים דבריו של הופמן.

הרב הופמן, ובעקבותיו יי תבורי, מסתייגים מראיה זו, שכן יש בה לדעתם קושי של ממש. לא מתקבל על הדעת שהיו דורשים את "כל הפרשה כולה", שכן זו מסתיימת בשני פסוקים שאין עניינם אלא במצות הביכורים: "ועתה הנה הבאתי את ראשית פרי האדמה אשר נתת לי ה'... והנחתו לפני ה' אלקיך... והשתחית... ושמחת בכל הטוב... אתה והלוי והגר אשר בקרבך" (דברי כו, י-יא). פסוקים אלה אין להם עניין אצל יציאת מצרים (ראה אצל תבורי יישובים דחוקים לקושי זה). הרב הופמן עצמו טוען שלשון המשנה בפסחים היא העברה מלשון המשנה בביכורים - "וקורא מארמי אבד אבי עד שגומר כל הפרשה" (ביכורים ג, ה). אם כן אין מלשון משנת פסחים ראיה, ואי אפשר להסיק מסקנה מהמילים "עד שגומר כל הפרשה".

נראה לנו שמשנת ביכורים לא רק שאין בה קושי על ההנחה של אמירת הפסוק החמישי בפרשת ארמי אבד ודרשתו כמטבע של שבח בהגדה, אלא אף ראיה של ממש יש ממנה להנחה זו. בקריאת פרשת הביכורים נאמר שם במשנה: "ועודו הסל על כתפו קורא מארמי אבד אבי עד שגומר כל הפרשה", ואף כאן אין קורין את כל הפרשה עד סופה. מביא הבכורים אינו קורא אלא עד "ועתה הנה הבאתי את ראשית פרי האדמה אשר נתת לי ה'", ואינו קורא את הפסוק האחרון שבפרשה: "ושמחת בכל הטוב אשר נתן לך ה' אלוהיך וגו'". כך פסק הרמב"ם: "מתחיל וקורא הגדתי היום לה' אלקיך כי באתי אל הארץ וגו' ארמי אבד אבי עד שגומר כל הפרשה - עד אשר נתת לי ה' " (הל' בכורים ג, י). המשפטים שבהמשך הפרשה: "והנחתו לפני ה'..." וגו' אף שהם חלק מהפרשה בתורה, אינם בכלל פרשת מקרא ביכורים, שכן עניינם אינו במצות הקריאה, אלא במצוה אחרת. מצות קריאת פרשת הביכורים עניינה קריאת הסיפור ההיסטורי של גלות מצרים והגאולה ממנה, סיפור שיש בו הכרת הטוב המתבקשת עם הבאת הביכורים. "כל הפרשה" בביכורים אין הכוונה כל הפרשה שבתורה, אלא כל הפסוקים שתוכנם מתאים. אם כן, אף בפסחים "כל הפרשה" פירושו - הפרשה ההיסטורית השייכת למוטיב של מתחיל בגנות ומסיים בשבח! היינו עד "ויתן לנו את הארץ הזאת ארץ זבת חלב ודבש", ולא עד סוף הפרשה בתורה. מכאן, שראיתו השנייה של הרב הופמן, אף שהוא ובעקבותיו תבורי מסתייגים ממנה, טובה היא.

נדון עתה בראיתו הראשונה של הרב הופמן, ראיה המקובלת אף על תבורי. 1. לדעת הרב הופמן הגנות שבדעות רב ושמואל אינה זו שב"ארמי אבד אבי". לדעתו, נאלצו לשנות את הגנות, שכן השבח "ויביאנו אל המקום הזה ויתן לנו

את הארץ... " הושמט עקב החורבן והגלות. אם כדבריו, הרי יסוד המחלוקת בין רב ושמואל צריך שיהא מה הוא השבח. ממחלוקת זו נמשכת מחלוקת מה היא הגנות. אם כן היה הדיון בגמרא צריך לעסוק תחילה בשאלה "מאי בשבח?" ורק אחרי התשובה לעסוק בגנות התואמת. אך בגמרא בפסחים אין שאלה ומחלוקת בדבר השבח. הדיון בגמרא הוא בגנות, ורק בה.

אף בירושלמי - "רב אמר: מתחילה צריך להתחיל בעבר הנהר ישבו אבותיכם תרח אבי אברהם ואבי נחור ויעבדו אלוהים אחרים וגוי' ואקח את אביכם וגוי' וארבה את זרעו וגוי' " - אין סיום בשבח ואין גם עיסוק בו. מכאן שהשבח ידוע, ואין בו ספק ומחלוקת, וכל הדיון הוא רק בגנות. אמנם בהגדה נזכר גם השבח לשתי הדעות:

גנות - עבדים היינו לפרעה במצרים שבח - ויוציאנו ה' אלוהינו משם
מתחילה עובדי עבודה זרה ועכשיו קרבנו המקום לעבודתו
הרי שנחלקו אף בשבח בהתאמה לגנות, אך בבבלי ובירושלמי אין השבח מוזכר.
2. המשנה קבעה את פרשת ארמי אבד אבי ומדרשה כמטבע של התחלה בגנות וסיום בשבח. הרב הופמן מניח כי רב ושמואל מציעים מטבעות אחרים. להלן ננסה להוכיח כי דברי רב ושמואל הם דרשות שונות לפרשת ארמי אבד אבי. אם כנים הדברים, נשמט היסוד לראייתו הראשונה של הרב הופמן.

הפסוק "ארמי אבד אבי" נתפרש בשתי דרכים:

א. המילה 'אבד' היא נשוא המשפט. לפירוש זה הארמי (לבן) איבד (או ביקש לאבד) את אבי (יעקב). כך עולה מפסוק הטעמים, המילה 'ארמי' מוטעמת בטעם מפסיק (פשטא), והמלים 'אבד אבי' מחוברות - מונח זקף. כך תרגם אונקלוס: "לבן ארמאה בעא לאבדה ית אבא," כך בתרגום בכת"י ניאופיטי, בפירוש רש"י לחומש וכך פרש בעל המדרש בהגדה: "צא ולמד מה בקש לבן הארמי לעשות...". פירוש זה יש בו קשיים:

- I. כל הפעלים בתנ"ך הגזורים משורש א.ב.ד בבניין קל הם פעלים עומדים. על פי פירוש זה בפסוק ארמי אבד, הפעל הוא פעל יוצא.
- II. המשך הפסוק "וירד מצרימה" אינו מדבר ב'ארמי' אלא ב'אבי'. התחלפות הנושא אינה סבירה.
- III. מה גנות היא ליעקב שלבן בקש לאבדו? (אפשר לתרץ שעצם היותו של יעקב מופקר למזימות לבן, גנות היא לו).

מכוח קשיים אלה נדחק רש"י לפרש ברייתא במסכת סוטה (לבב) "רשב"י אומר: אומר אדם שבחו בקול נמוך וגנותו בקול רם. שבחו בקול נמוך מן וידוי

מעשר, גנותו בקול רם ממקרא בכורים. "פירש רש"י: "וגנותו - כגון ארמי אבד אבי, היינו גנותו שמתוודה שאביהן לבן הארמי היה רשע". פירוש זה דחוק עד מאד, שכן לבן אינו אבי האומה. לפרש"י לבן הוא 'אבי' שבפרשה.

כך וכך קשה, שכן נראה שההתחלה בגנות אמורה להתייחס לשחר יסוד האומה (כדברי רב) או לאירוע רב-משמעות בעניין הגלות והגאולה (כדברי שמואל) ולא לאירוע שאינו עיקרי לא ביסוד האומה ולא בתחילת שעבודה.

ב. המילה 'אבד' היא תואר ל'ארמי'. נושא המשפט הוא 'אבי' והנשוא - 'ארמי אבד', כלומר, אבי הוא ארמי אבד. על פי פירוש זה לא קשות הקושיות שעל הפירוש הראשון. רבים ממפרשי ימי הביניים פרשו כך את הפסוק, אך נחלקו מי הוא האב ומה אבדנו:

רשב"ם: (כמותו רבי יוסף בכור שור): אבי אברהם היה אובד וגולה מארץ ארם. ראב"ע: (וכן רבנו בחיי): והקרוב שאבי הוא יעקב... והטעם עני ללא ממון. חזקוני: סרסחו, יעקב אבי הארמי כשהיה הוא בארם היה אובד, פירוש - עני בלא ממון שלא היה מוחזק בארץ.

ספורנו: הנה אבי שהיה יעקב היה זמן מה'ארמי אובד' שלא היה לו בית מושב, וכן לא היה מוכן להעמיד גוי ראוי לרשת ארץ.

על פי מפרשים אלה 'אבי' הוא אברהם (רשב"ם ור"י בכור שור) או יעקב (ראב"ע, רבנו בחיי, חזקוני וספורנו), ואבדנו - עניות (ראב"ע), או בלא ארץ (רשב"ם וספורנו). לפי מפרשים אלה כולם אין האובדן אובדן רוחני-דתי אלא פיזי - עניות או היעדר ארץ. אך אפשר שהאובדן הוא אובדן רוחני, האובד הוא מי שאין לו א-לוה - עובד עבודה זרה. אם נפרש כך אפשר שהארמי האובד הוא תרח, שהיה אובד בלי אל אמת, ובאחרית ימיו היה אף ללא ארץ, שיצא מאור כשדים ללכת ארצה כנען ושמה לא בא, שמת בתרן. אפשר שהכתוב מדבר באברהם שבראשית ימיו עבד כוכבים ואף ארץ לא הייתה לו משלו.

לפירושים אלה אובדן שמדובר בו הוא ללא אל וללא ארץ; ללא אדמה וללא שמים. אם תרח הוא האב האובד נצטרך לפרש שהמילה 'אבי' שבפסוק אין הוראתה אב אחד מסוים, שכן תרח לא ירד מצרימה, אלא פירוש המילה שם כולל שהוראתו 'מקורי, מוצאי'.

אם הארמי האובד הוא תרח או אברהם שעבדו כוכבים ומזלות, תואם הפרוש לשיטת רב בגמרא "מאי בגנות? רב אמר מתחילה עובדי עבודה זרה היו אבותינו". ביותר תואמים הדברים למדרש שבהגדה: "מתחילה עובדי עבודה זרה היו אבותינו, ועכשיו קרבנו המקום לעבודתו שנאמר: בעבר הנהר ישבו

אבותיכם תרח אבי אברהם ואבי נחור ויעבדו אלהים אחרים (יהושע כד, ג).²⁰ דרשה זו היא שיטת רב בירושלמי והיא נסמכת על צוואת יהושע (יהושע כד). צוואת יהושע מקבילה בתוכנה ובמבנה לפרשת ארמי אבד אבי. לשיטת רב, פרק כד ביהושע הוא דרשת פרשת ארמי אבד אבי (כפי שדרשת ארמי אבד אבי בהגדה היא פסוקים מספר שמות²⁰). בטבלה שלהלן נשווה ונקביל את פרשת ארמי אבד אבי לצוואת יהושע.

יהושע כד - צוואת יהושע	דברים כו - ארמי אבד אבי
בעבר הנהר ישבו אבותיכם מעולם תרח אבי אברהם ואבי נחור ויעבדו אלהים אחרים (ב) ²¹	ארמי אבד אבי (ה)
ויעקב ובניו ירדו מצרים (ד)	וירד מצרימה ויגר שם במתי מעט ויהי שם לגוי גדול עצום ורב (ה)
ויצעקו אל ה' (ז)	ונצעק אל ה' א-להי אבותינו (ז)
ואוציא את אבותיכם ממצרים (ו)	ויצאנו ה' ממצרים (ח)
ואגף את מצרים כאשר עשיתי בקרבן (ח)	ביד חזקה ובזרע נטויה ובאתת ובמפתים (ח)
ואביא אתכם אל ארץ האמורי ואתן לכם ארץ אשר לא יגעת בה וערים אשר לא בניתם ותשבנו בהם. כרמים וזיתים אשא לא נטעתם אתם אכלים. (יג)	ויבאנו אל המקום הזה ויתן לנו את הארץ הזאת ארץ זבת חלב ודבש (ט)

הפסוק ביהושע הבא אחרי הסקירה ההסטורית עניינו דרישה מהעם נוכח חסדי ה' - "ועתה יראו את ה'". אפשר שאף הוא מקביל להמשך הפרשה בתורה: "ועתה הנה הבאתי את ראשית פרי האדמה... והנחתו לפני ה'... והשתחוית לפני ה' אלהיך".

מכל האמור עולה שדברי רב "מאי בגנות? מתחילה עובדי עבודה זרה היו אבותינו" נשענים על פסוק ב ביהושע כד: "בעבר הנהר ישבו אבותיכם... ויעבדו אלהים אחרים", ופסוק זה הוא דרשתו של הפסוק "ארמי אבד אבי". האב

20 ראה לבני תשמיב שהשיג וטען שאין "יודוש מארמי אבד אבי" פירוש ל"מתחיל בגנות" שכן הוראת שורש ד.ר.ש מתאימה לדרך חינוכו של הבן (=הטיפש). אך אם יודוש' הוא כפי שכתבנו - ימביא מקבילות (מספר שמות או יהושע) - הדברים מתאימים.

21 היינו אובד - ללא ארץ וללא אל. אפשר שלכך נזכר נחור בפסוק, ללמדנו שבשלב זה אין הפרש בין אברם לנחור.

האובד הוא תרח (ואפשר - אברהם) שהיה בלי ארץ ובלא אל. מדרש זה תואם את הפרוש השני שהובא לעיל לפסוק ארמי אבד אבי.
 לדברינו, לפיהם דברי רב הם מדרש ל"ארמי אבד אבי", נסתלקה ראייתו הראשונה של הרב הופמן. בהגדה נאמרה הגנות "מתחילה עובדי ע"ז היו אבותינו". הגנות נסמכה לפסוק ביהושע "בעבר הנהר ישבו אבותיכם" וגו'. בהגדה נאמר גם השבח: "ועכשו קרבנו המקום לעבודתו". השבח אינו נסמך לפסוק ביהושע, אף שאפשר וראוי היה לסמכו לפסוק "ואביא אתכם אל ארץ האמורי וגו' " ולדרוש: "ועכשו קרבנו המקום לעבודתו שניא ואביא אתכם אל ארץ האמורי"; ואף דרשה זו היא דרשה לפסוק "ויבאנו אל המקום הזה ויתן לנו את הארץ הזאת" שבפרשת ארמי אבד אבי!
 הן הגנות והן השבח הם מדרשות לפרשת ארמי אבד אבי, והן נסמכות ליהושע כד.

מתחיל בגנות = ארמי אבד אבי = מתחילה עובדי ע"ז היו אבותינו =
 בעבר הנהר ישבו אבותיכם... ויעבדו אלהים אחרים.
 ומסיים בשבח = ויבאנו אל המקום הזה ויתן לנו את הארץ הזאת =
 ועכשו קרבנו המקום לעבודתו = ואביא אתכם אל ארץ האמורי.
 ואכן בספרי דבי רב נדרש:²²

ויביאנו אל המקום הזה - זה בית המקדש... ויתן לנו את הארץ הזאת
 הרי ארץ ישראל אמורה.
 לפי דרשה זו יש בפסוק שבח זה - בית המקדש עליו אמרה תורה "ועשו לי מקדש
 ושכנתי בתוכם". היעדר אל וארץ הם מגדירי אובדנו של האב בפסוק ארמי אבד
 אבי. ואם כן "ויביאנו אל המקום הזה" זה בית המקדש כנגד מתחילה ע"ז.

על פי המדרש בספרי שתי פנים יש בגנות:

(1) בעבר הנהר ישבו אבותיכם - ללא ארץ;

(2) ויעבדו אלהים אחרים - ללא אל.

וכנגדן שתי פנים בשבח:

(1) ויביאנו אל המקום הזה - זה בית המקדש;

(2) ויתן לנו את הארץ הזאת - הרי ארץ ישראל אמורה.

הזיקה בין ארץ ישראל לעבודת ה' ("ועכשו קרבנו המקום לעבודתו") באה לביטוי בכמה וכמה מקורות בדברי חז"ל. שנינו (תוספתא עבודה זרה פ"ד ה"ה):
 "הרי הוא אומי ושבתי בשלום אל בית אבי. שאין תלמוד לומר והיה ה' לי

לאלקים ואומר לתת לכם את ארץ כנען להיות לכם לאלקים כל זמן שאתם בארץ כנען הריני לכם לאלוק אין אתם בארץ כנען כביכול איני לכם לאלוק... וכן הוא אומ' כי גרשוני היום מהסתפח בנחלת ה' לאמר לך עבוד אלהים אחרים וכי תעלה על דעתך שדוד עובד עבודה זרה היה אלא דרש דוד ואמר כל המניח את הארץ בשעת שלום ויוצא לחוצה לארץ כאילו עובד עבודה זרה שנאמר ונטעתים בארץ הזאת באמת בכל לבי ובכל נפשי כל זמן שהן עליה כאילו נטועין הן לפני באמת בכל לבי ובכל נפשי הא אינן עליה כאילו אינן נטועין הן לפני באמת...".

וכן בספרי דברים פסקא מג: "דבר אחר ואבדתם מהרה, ושמתם את דברי אלה וגו' - אף על פי שאני מגלה אתכם מן הארץ לחוצה לארץ, היו מצוינים במצוות, שכשתחזרו לא יהו עליכם חדשים. משל למלך בשר ודם שכעס על אשתו וטרפה בבית אביה. אמר לה: הוי מקושטת בתכשיטיך, שכשתחזרי לא יהו עליך חדשים. כך אמר הקדוש ברוך הוא לישראל: בני היו מצוינים במצוות, שכשתחזרו לא יהו עליכם חדשים. הוא שירמיהו אומר (ירמיה לא, כ): הציבי לך ציונים וגו' אלו המצות שישראל מצוינים בהם".

מדרשים אלה (כמותם יש עוד) קובעים עמדה לפיה אין ה' אל לעמו אלא בארץ ישראל, ובה ורק בה עיקר קיום כל מצוות התורה.²³

כאמור, קבעה משנת פסחים כי יש להתחיל בגנות, ואף קבעה מטבע לגנות - ודורש מארמי אבד אבי עד שגומר כל הפרשה. רב למד כי הגנות היא: מתחילה עובדי עבודה זרה היו אבותינו ודרש כך מהפסוק ביהושע כד. המשנה קבעה גם כי יש לסיים בשבח, ואף בשבח המטבע אמור: "ויבאנו אל המקום הזה ויתן לנו את הארץ הזאת." אפשר שאחרי חורבן בית שני, שבטלה ריבונותנו וגלינו מארצנו, הושמט השבח שבפרשה והושמט מדרשו שמיהושע כד, שכן שניהם עניינם הביאה אל הארץ הורשתה וירושתה. נותר רק השבח שבהגדה: ועכשיו קרבנו המקום לעבודתו, שאין ארץ ישראל נזכרת בו במפורש.

פרשת ארמי אבד כלולה במבנה כיאסטי:

ארמי אבד אבי	וירעו אתנו המצרים ויענונו...
וירד מצרימה	ונצעק אל ה'...
ויגר שם במתי מעט	וישמע ה' את קולנו
ויהי שם לגוי גדול עצום ורב	וירא את ענינו ואת עמלנו ואת לחצנו
ויצאנו ה' ממצרים ביד חזקה...	
ויבאנו אל המקום הזה ויתן לנו את הארץ הזאת ארץ זבת חלב ודבש	

23 כך הבינו את המדרש בספרי הרבה ראשונים (רש"י ורבנו בחיי בפירושים לדברים יא, יח; ממבין בפירושו לויקרא יח, כה; רשבי"א תשובה קלד, ועוד. אך לא כך פירש רבנו הלל.

עם השמטת פסוק השבח: ויבאנו וגו', ודרשתו במקבילתו ביהושע כד, הופר המתאם שבפרשה ומדרשה, ואז עלתה השאלה האם בקיום דין המשנה - מתחיל בגנות ומסיים בשבח - יש להשאיר את הגנות "ארמי אבד אבי", אף שהשבח שכנגדה הושמט; או להשאיר את הגנות כפי שנדרשה מימים? שאלה זו היא שאלת הגמרא - "מאי בגנות?" בתשובתה נחלקו רב ושמואל. רב הותיר את הגנות כפי שהיא, אף שלא היה עוד שבח לסיים בו כנגדה. ושמואל אמר שיש להשמיט את הגנות עם השבח המתאים לה, ועדיין יש בפרשה גנות להתחיל בה - וירד מצרימה (=עבדים היינו), וכנגדה שבח לסיים בו - ויוציאונו ה' ממצרים. ובדרך אחרת: אפשר ששמואל סבר שהארמי האובד הוא יעקב, וגנותו היא היציאה מהארץ והירידה למצרים, והשבח הוא היציאה ממצרים והשיבה אל הארץ. זו האחרונה (ורק היא) הושמטה.

כך או כך, רב ושמואל שניהם דורשים את פרשת ארמי אבד אבי, ואם כך נתערערה ראייתו הראשונה של הרב הופמן. אך בעצם הדברים יש ראייה לטענתנו שבראש המאמר, שכן בין לרב הדורש את פרשת ארמי אבד אבי ע"פ יהושע כד, בין ע"פ שמואל, השבח שיש לסיים בו הוא הפסוק: "ויביאונו אל המקום הזה ויתן לנו את הארץ הזאת". העדרו עם מדרשו פוגם במבנה התוכני-ספרותי של ההגדה.

מצאנו אם כן שלוש דרכים בחז"ל למדרש פרשת ארמי אבד אבי:

א. שיטת רב: הפסוק נדרש על פי צוואת יהושע (פרק כד) מתחילה עע"ז היו אבותינו ועכשיו קרבנו המקום לעבודתו.

ב. דעת שמואל: עבדים היינו לפרעה במצרים ויוציאונו ה' אלוהינו משם.

ג. מדרש שבהגדה - צא ולמד מה בקש לבן הארמי לעשות ליעקב.

דרשה זו שבהגדה מיוסדת על פרוש הפסוק לפיו 'ארמי' הוא נושא המשפט, ו'אבדי' - מושאו. דרשה זו שבהגדה תואמת היטב את שלפניה בהגדה: "שלא אחד בלבד עמד עלינו לכלותנו, אלא שבכל דור ודור עומדים עלינו לכלותנו והקב"ה מצילנו מידם." זו אמירה המתאימה לגלות ונגזרותיה - שעבוד, שמד, סבל ושאר גזרות. שאיפת הגולים היא להינצל מסבלות הגלות: "והקב"ה מצילנו מידם". אפשר שזו הסיבה בגללה בהגדה מגיעה דרשת ארמי אבד אבי עד יציאת מצרים ולא מעבר לה.

בכל שלוש הדרשות אין הפרשה נדרשת עד סופה, מכולן הושמט הפסוק האחרון ומדרשו.

מדרש שבהגדה, דרשת רב ודברי שמואל, אין בהם סיום בשבח. בהגדה מוזכר השבח שבדעות רב ושמואל ("ועכשיו קרבנו המקום לעבודתו. ויוציאונו ה'")

ממצרים..."). אך בשיטת רב לא הוזכר מקור השבח בפרשת ארמי אבד אבי ולא נדרשה דרשתו; הפסוק ומדרשו: "ויבאנו אל המקום הזה - זה בית המקדש, ויתן לנו את הארץ הזאת - הרי ארץ ישראל אמורה", הוצאו מן ההגדה אחרי חורבן בית שני.

ג. סיכום

- א. דין המשנה: "מתחיל בגנות ומסיים בשבח" מקוים בפרשת ארמי אבד אבי ומדרשה. שלושה מדרשים מצינו לו לפסוק זה.
- ב. השבח שבפרשה הוא הפסוק החמישי בה: "ויבאנו אל המקום הזה" וגו', ומדרשו. הפסוק ומדרשו הוצאו מההגדה אחר החורבן ואז עלתה שאלת הגמרא "מאי בגנות?" ותשובתיה.
- ג. הפיוט 'דיינו' עוסק גם בשבח לפרטיו מיציאת מצרים עד הכניסה לארץ ובניית בית הבחירה, אך פיוט זה אינו מעיקר ההגדה, ואינו בכמה הגדות.
- ד. מ"ד בן שם סבור שהפיוט לא הוכנס להגדה שכן הוא מגלה מה שביקשו עורכי ההגדה להסתיר.²⁴

ד. נספח

- את המשנה "מתחיל בגנות ומסיים בשבח" פוסק הרמב"ם בשני מקומות.
- א. הלכות תמץ ומצה ז, ד:

וצריך להתחיל בגנות ולסיים בשבח. כיצד? מתחיל ומספר שבתחלה היו אבותינו בימי תרה, ומלפניו כופרים וטועין אחר ההבל ורודפין אחר ע"ז. ומסיים בדת האמת שקרבנו המקום לו והבדילנו מן התועים וקרבתנו ליחודו. וכן מתחיל ומודיע שעבדים היינו לפרעה במצרים וכל הרעה שגמלנו, ומסיים בנסים ונפלאות שנעשו לנו ובחירותנו. והוא שידרוש (דברים כו) מארמי אובד אבי עד שיגמור כל הפרשה. וכל המוסיף ומאריך בדרש פרשה זו, הרי זה משובח.
 - ב. שם ה, ג:

בזמן הזה אינו אומר והלילה הזה כולו צלי שאין לנו קרבן. ומתחיל בגנות וקורא, עד שגומר דרש פרשת ארמי אובד אבי כולה.

בפרק ח לא כתב הרמב"ם: ומסיים בשבח. האם סמך את עצמו על מה שכתב בפרק הקודם? או שבדווקא לא הזכיר: ומסיים בשבח, שכן הלכה זו, כפי שכתב,

24 בן שם, תשל"ג, עמ' צג-צד.

"בזמן הזה" שחרב היכלנו וגלינו מארצנו. ולכן, כפי שאינו אומר "והלילה הזה כולו צלי" כך אינו מסיים בשבת שכן השבח הוא "ויבאנו אל המקום הזה - זה בית המקדש".

אפשרות זו השניה נראית, שכן אם לא כך, מדוע כלל הרמב"ם דווקא הלכה זו עם ההלכה שאין מזכירין "הלילה הזה כולו צלי", ורק שתי אלו כלולות בפתחה "בזמן הזה"? וראה בהלכה ח, "בזמן הזה שאין שם קרבן..." שם ההלכה נוגעת רק לתסרון הקורבן. בהלכה ג לא כתב: "בזמן הזה שאין שם קרבן", שכן גם הדין השני שבהלכה - אי סיום בשבח - אף שאינו תלוי בקורבן, הוא תולדת הזמן הזה.

ואפשר שכיום משחזרנו לארצנו, ראוי להזכיר בליל הסדר את תשובת הבן החכם: "ואותנו הוציא משם למען הביא אתנו לתת לנו את הארץ אשר נשבע לאבתינו" (דברים ו, כג). ולסיים בשבח (אף שעדיין אינו שלם): "ויבאנו אל המקום הזה ויתן לנו את הארץ הזאת ארץ זבת חלב ודבש" (דברים כו, ט).

ה. ביבליוגרפיה

1. מ"ד בן שם, על נוסח ההגדה בזמן הבית, סיני ע"ג (תשל"ג).
2. גולדשמידט, הגדה של פסח ותולדותיה, ירושלים תש"כ.
3. מ"ב הופמן, להגדה של פסח, המעין יב (תשל"ב).
4. ד' הלבני, מקורות ומסורות לפסחים קט"ז ע"א, ירושלים תשמ"ד.
5. ד' הנטשקה, מדרש ארמי אבד אבי, סידרא ד', תשמ"ח.
6. מ"מ כשר, הגדה שלמה, ירושלים תשכ"א.
7. י' תבורי, על נוסח ההגדה בזמן הבית, סיני פ"ב (ג-ד) (תשל"ח).
8. י' תבורי, שעבוד וגאולה - מעגלים בליל הסדר, מתוך א' ורהפטיג (עורך), ישועות עוזו, ספר זיכרון לרב ע' קלכהיים, ירושלים תשנ"ו.